

SZEPESI ATTILA

Hamvas Béla esszéi

Évtizedekig csak lelkes hívei olvashatták Hamvas Béla műveit. Mert tartósan hiányzott a megnyomorított magyar szellemi élet kaleidoszkópjából. A tévedhetetlenül működő cenzúra – főképp Lukács György és Keszi Imre „jóvoltából” – igyekezett nyomtalanul eltüntetni a neki nem tetsző művet, melyről ma már joggal elmondható, hogy e baljós évszázad egyik legjelentősebb szellemi kalandja. Az említett személyek intellektuális sebészorvosi tevékenysége persze nem meghatározó. Igaz, ők amputálták ki Hamvas művét a könyvkiadásból – tehették, hisz ismerték –, ám helyettük más is megtette volna, kétség nem férhet hozzá. A cenzori bravúr azonban felemásra sikerült. Mert bár rongyosra olvasott, kézíratos formában terjedő opuszaival csak a beavatottak ismerkedhettek, Hamvas Béla legendája jelenvaló volt, s hatása olyanokhoz is elért, akik a munkáit nem ismerték ugyan, holdudvar övezte személyiségéért mégis úgy lelkesedtek, mint egy távoli, felfedezésre váró kontinens rejtelmeiért.

A dühödt és alapos munkát végző cenzúra hóhérmunkája csöppet sem volt véletlen. Bár Hamvas korai műveit még Szentkuthy Miklós is „gyermek kereszties-hadjáratának” minősítette, naivitással vádolva a szerzőt, mi sem állt távolabb tőle, mint a gyanútlanúság. Pontosan tudta, hogy aki az érvényes szót ki akarja mondani, annak percről percre ismernie kell a világra állását. Nem elég ezt-azt megsejteni, nem elég az összekaszabolt, s korántsem tévedhetetlen ösztönöket hívni kalauzul. Ha valaki, ő pontosan tudta, mi történik velünk és körülöttünk ebben az apokaliptikus, ezredvégi korban, s tudta nemcsak a maga keserű sorsából, nemcsak száműzetése tapasztalataiból.

A teremtés művét összeszabdalo idő ma sem ért véget. Bár Hamvas műve, mely az olvasókból lelkes rajongást vagy kétségbeesett ellenállást vált és váltott ki – s mely ugyan részben kívülrekedt a maga idején, csak sejtelmes hajszálgököreivel szőhette azt át –, ma már legalább jórészt hozzáférhető, tanulmányozható. Aktualitását bárki megtapasztalhatja...

Diákkoromban, a hatvanas évek elején, szinte véletlenszerűen találkoztam a Hamvas-jelenséggel, pontosabban szólva: először a szerző személyével. Mint frissen érettségizett, s egyetemre-főiskolára föl nem vett pancser diák, az Országos Széchényi Könyvtár hírlaptárában dolgoztam, afféle raktári segéderőként. Feladatom volt a zsúfolt raktárakból a folyóiratokat kihordani az olvasóterembe, ahol Hamvas Béla is gyakran megfordult. Először persze sejtelmem sem volt róla, ki ugrált annyit, kinek kell – többnyire a legfelső, billegő létrával jól-rosszul elérhető polcokról – előbányásznom az elporosodott, megsárgult újságok és folyóiratok testes köteteit. Kicsit aprehendáltam a halk szavú, metsző pillantású öregúrra, aki a bolondját járattja velem. Idősebb kollégáim viszont úgy vették körül, mint egy civil ruhás papot, s ez érdeklődéssel töltött el. Hamarosan megtudtam, hogy tudós kutató, törvényen kívül helyezett szellemtörténész, ám a könyvtárban az efféle nem volt ritkaság. Csupa félrenyaklott értelmiségi, hamvába holt álmodozó csellengett és dolgozott ott, ezért először Hamvast is besoroltam eme furcsa, rokonszenvesen megfoghatatlan figurák panoptikumába. Megpróbáltam elmélyedni a műveiben, de nem sikerült, nem sikerülhetett. Ambivalens érzéseket váltottak ki belőlem. Lassan minden fellelhető köny-

ve a polcomra került, antikváriumokból sikerült összeszednem őket, de a tanulmányozásukhoz, megértésükhöz életem belső órája szerint éretlen voltam még. Egyszerre vonzódtak és taszítottak.

Azt észrevettem, vagy legalább megéreztem, hogy hozzájuk balekul nyúlni nem szabad. Illetve: szabad ugyan, de nem érdemes. Van bennük valami „nem szolid”, démonikusan felkavaró, olyan rejtett tartományokat átvilágító, melyek örvényeikbe alárántják és magukba temetik a gyanútlan lelkendezőt. Évek múltak el így, míg aztán egy váratlan pillanatban – erről pontosan számot adni nem tudok – valamiképp „belül kerültem” e sokáig messziről szemlélt világon. Egyszerre megvilágosultak erőterei. Tele voltak persze ismeretlen borzongásokkal, utalásokkal, ám ezek megszólítottak. Sorra végigböngésztem mindent, ami a művekből elérhető. Más szóval: azt a keveset, ami korábban könyv formájában és folyóiratban valaha megjelent. A Láthatatlan történetet, az Anthologia Humanát, a Henochot, Herakleitoszt, az Absztrakció és szürrealizmust, a Száz könyvet, a Tibeti misztériumokat. Tudtam azt is, hogy a Hamvas-életmű korántsem korlátozódik eme korai és nehezen elérhető publikációkra, s a szerző száműzetése boldog-boldogtalan esztendeiben is rendületlenül alkotott, ám kézírataiból csak néhányat sikerült megszereznem. (Részben a Hamvas-hagyatékot ma gondozó Dul Antal jóvoltából, aki az Akadémiai Könyvtárban dolgozott.) Maga Weöres Sándor is említette, hogy a pincéjében talán vannak ismeretlen Hamvas-opuszok, s ezeket majd előbányássza. De egyrészt nem tudta biztosan, valóban ott vannak-e az említett művek az irdatlan mennyiségű papírhalmazokban, másrészt nem volt az a filosz-típus, aki egy ilyen búvárkodásra könnyen ráállt volna, hisz még a saját elveszettnek hitt – vagy a háborús bombázások áldozatául esettnek gyanított – kézíratait, verstérképeit sem kereste meg. Pedig irodalomtörténész barátai gyakran noszogatták, hogy dolgozza fel eme rejtelmes pince anyagát, nem is annyira a Hamvas-kéziratok miatt, inkább a Bubitscsal-Kosztolányival való levelezéséért, ám ezek is csak jóval később kerültek elő. (Itt jegyzem meg, hogy bizonyos – részben Weöres által indukált – félreértésből szokták a költőt Hamvas-tanítványnak, Hamvas-követőnek mondani. Ezt főképp *A teljesség felé* című prózai munkájának ajánlása okozza. Az igazság azonban az, hogy amikor találkoztak, Weöres is kész mester volt már. Ifjabb és szertelenebb, aki elfogadta Hamvas segítségét, talán a belső rendje is hamarabb összeállt, mint eme segítség nélkül létrejött volna, de nem Hamvasból merítette a tudását, már korábban is ismerte azokat az alapműveket, amelyekre a közel apjakorú szellemi-történész oly gyakran hivatkozik...)

Aki Hamvas Béla esszéibe először beleolvast, azt fogja hinni, hogy e művek tere imaginárius és a valóságos időből kiszakított tér, afféle felhőkakukkvar, vagy – ahogy a jó Gulácsy Lajos írta a maga Naconxypanjáról – olyan föld, mely „félúton található Japán és a Hold között”. Az igazság azonban épp az ellenkezője. Mindennapjaink eleven, korszakok, hiedelmek, eszmék egymásra torlódott díszleteivel sűrűn telerakott, ám az őskorig azonos világát népesítik be, azt az elemi világot, mely kövekből, fákból, virágokból és mezsgyékből, váltakozó nap- és évszakokból, vizek betöltötte patak-medrekéből, hegyormokból és tengerekből, falvakból és városokból áll. Meg az élet mindennapi rítusainak sokféleségéből, mely mind az elemi világból vétetett és annak metafizikájával telített. Házból és táncból, kapuból és kályhából, asztalból és lépcsőből, gyümölcsökből és ételekből, ruhákból, ablakokból, hangszerekből. Ez a napjainkat átható elemi világ azonban pőrén és szemtől szembe a maga teljességében és jelentésárnyalatai sokféleségében csak nehezen megtapasztalható. Egyrészt azért, mert megszokott és testközelű, másrészt pedig azért, mert a különféle korszakok és szellemi

építmények ráarakódott és nehezen felfejthető rétegei és üledékei – a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt – eltakarják és maguk alá temetik. Jóval fontosabb persze az említettek közül az *átvitt értelem*, mert az elemi világ nem attól elrejtett és farsangi módon tarka, mert valami valóságosan eltakarja, sokkal inkább azért, mert a megpillantásához és megértéséhez kevés ma már a látó szem ereje, a gondolat világozsága, felismeréséhez a hagyományok ismerete.

Ez a fogalom, *hagyomány*, a Hamvas-mű egyik, talán épp a legfontosabb kulcsa. Ám ez a kulcs a szó pozitívista értelmében nem használható. A tradíció, a szent hagyomány mindent átvilágít és feltár, de az őskor, a megszentelt kor, az aranykor és a meseterek gyakori emlegetése a szerzőnél csöppet sem nosztalgikus természetű. Nincsen meg benne a turista-visszavagyódás gyermeki sóvárgása. Tudja jól ugyanis, hogy a szó historikus értelmében ez a boldog kor, ez a megszentelt őstápot sohasem létezett, tere topográfiai eszközökkel nem azonosítható, ahogy ideje sem a világra gyanútlan vizsgálódásával. Az egymást követő és egymásra rétegződő korszakok tér-idejét ugyanis mindig a küzdelem, születés–pusztulás, keresés, a betemetett ősforráshoz való visszatérés reménytelen vágya, a vér és a szenvedés itatta át. A paradicsomkert nem helyszín, hanem létállapot, élmény, mely az emberből előhívható, de materiális szélességi és hosszúsági fokai nincsenek. Valójában tér és idő sem létezik, illetve, az említett kontextusban megléte vagy hiánya teljesen érdektelen, hisz az élet, a küzdelem, az önmagát kereső értelem helyszíne mindig, a kezdet kezdetétől ugyanaz a folyamatos tér, ideje pedig e változatlan ürességben való mozgás koreográfiája. A mozdulat, a tett, a gondolat megközelítésének és megértésének módozatai: mindkettő csak lehetőség arra nézve, hogy az ember a maga benső világának élményeivel és felismeréseivel benépesítse, és segítségével – jobb híján – törvényszerűségeit átvilágítsa. Mindez a valónak – a valóság tükrében a valón túlnak – reménytelen ostroma.

A szent hagyomány ezerfelé szakadozott, mégis jelenvaló. A világ minden mozanatát, eszméjét és szánalmasan kallódó részletét percről percre átítatja. Az egyetlen tér és egyetlen idő egy összetört tükör, melynek szerteszóródott cserepei ma már csak nehezen rakhatók össze, ez a gesztus mégsem egészen reménytelen. Egymástól elszakadva, egymással durván szembefordítva, párhuzamosan léteznek ugyan, geneziséjükben mégis azonosak. Igaz, hasonlatosságuk, az elemi ősegyeségből való származásuk és működésük azonossága nem mindig és mindenütt felismerhető. Egyszerre elérhetetlenül távoliak és bennünk tovább élők.

Voltak (és maradványaikban ma is vannak) inka kövek, piramisok, temetővárosok, dolmenek és menhirek, szent és elátkozott helyek, dzsungel mélyén felharsanó halotti énekek, görög szobrok és összetört vázák, faekék és szöttek, áldozati edények és észak-amerikai petroglifák, willendorfi Venusok és csontfaragványok, szerzetesbarlangok és tábortűz körül kanyargó táncosok. De nem a helyük és az idejük a fontos. Nem az, hogy inkák, sumerek, észak- vagy dél-amerikaiak, kínaiak, hellének, közép-afrikaiak, latinok vagy épp magyarok. Hanem az a közös mód, az érintés és álmodás gesztusa, ahogy az ürességet benépesítik, ahogy a maguk elő- és utóidejét magukból létrehívják, ahogy a végtelen tér borzongató magányát lakhatóvá kívánják tenni. És ez a mindenkori gesztusuk – koruktól és helyszínüktől függetlenül – közös és máig ható. Folyamatos és rejtve bennünk munkáló jelenlétük maga a hagyomány. Ha felismerjük, ha nem. A világteremtésnek az a módja, ahogy az ember két követ egymásra helyez, egy üres felületre valamit odarajzol, egy gördülő kavicsot vagy maréknyi agyagot szoborrá mintáz. Egy ruhadarabot megszó, majd csillag- és virágdíszekkel felékesít. Két

fadarabot összeüt, egy húrt megpendít és énekelni kezd. Étel készít, ismerkedik, útra kel és valahová megérkezik. Gyümölcsöt szed, ölelkezik, eltűnődik a pocsolyát benépesítő parányok és a mennybolton világító égitestek látványán. Túrja a földet, felkészül a halálra, miközben elődeiben-utódaiban a maga arcát felismeri.

A múlt fragmentumai tovább élnek az időben, világunkban folytatódnak. A sziklafalakra rajzolt és a kövekbe vésett ékítmények a házfalak ákombákom jeleiben, az antik szöttesek az öltözetünkben, a halottasénekek a „Circumdederunt” dallamában, a willendorfi Venusok a szobrainkban, a dolmenek és menhirek az építményeinkben. Egyszerre távoliak és rejtett jelenlétükkel érintésközeliak.

És a fragmentumaiban tovább élő – és élni segítő – hagyomány másik vonulata, eszmei síkja az a szent tradíció, melyet egyik fő művében, a Scientia Sacrában tárgyalt a szerző. Ez a hagyományvilág is jelenvaló, de nem látható még tükörcserepei formájában sem. Ahogy felesége, Kemény Katalin írja: „Ebben a hatos számra épített, fúgaszerűen megkomponált műben nem szintézisét, hanem szimfóniáját halljuk mindannak, amit a tibeti, a hindu, az iráni, a kaldeus, az egyiptomi, a szufi, a dél-amerikai források, majd az alexandriai gnózis, az aritmológia, az alkímia az életen átsugárzó primordiális létről tudat. Hangsúlyozzuk; nem szintézis, szimfónia. A szintézis részben tárgyi teljességre, részben szcientifikus objektivitásra tart igényt. Hamvas Béla szándéka nem az esetleges, a részleges és változó objektív szempontok érvényesítése. Törekvése és eredménye a hiteles szubjektivitás...” Ez a hiteles szubjektivitás jellemzi műelemzései sokaságát éppúgy, mint a neki kedves és fontos „szent könyvekhez” való viszonyát is. Utóbbiakat úgy fordítja magyarra (Kung mestert, Hérakleitoszt, Lao-cét, Henoch Apokalipszisét, a Tibeti misztériumokat stb.), hogy egyúttal kommentálja is. Ahogy az egyetemes művészettörténet legjava alkotásait is az említett módon közelíti meg, Goethe és Beethoven, Hölderlin és Debussy, Cezanne és Kierkegaard, Nietzsche és Csontváry, Tanguy és Eliot műveit. A szent hagyományhoz való kötődésük érdeklő, egyúttal pedig az a mozzanat, ahogy a teremtés folyamatos művét tovább viszik, ahogy az új borzongásokra és új látomásokra fogékonyan megalkotnak valamit, ami a tradícióban gyökerezik, s azt mégis új, sosemvolt látószögből világítják meg...

Korai esszéiben még inkább, a későbbiekben talán kevésbé foglalkoztatja az a gondolat, ami ifjabb és világhírű szellemrokonát, az argentin Borgest: az „örök visszatérés”, a körkörös idő, a világra visszatérő és ismétlődő periódusainak eszméje. Ezt a gondolatkört Hamvas mintha elejtené idősebb korában, a hangsúlyt talán kevésbé az ismétlődésre, inkább a folyamatra helyezi. Itt jegyezzük meg, hálás – és nagy körülményt igénylő – feladat volna a kettejük művének értő összehasonlítása. Rokonok a Hamvas említette hiteles szubjektivitásban, ám bizonyos vonatkozásokban különböznek is. Borgesben talán több az irónia, a képzelet szertelen játéka, míg Hamvasnál a prófétai hevület, az apokalipszis közelségének felismerése dominál. Előbbit tán a sztoikus derű, míg utóbbit inkább a vitriolos kritika jellemzi...

„A hagyomány gondolata lehetővé tette az eddigi kollektív kategóriák téves voltának felismerését. Csak egyetlen hiteles közösség van, az emberiség. Nép, nemzet, osztály, kaszt, vallás, világnézet csak ezen belül, nem mint elválasztó, hanem mint gazdagság, mint sokszínűség van jelen, de csak abban az esetben, ha az egyetemes emberiség gondolata alá rendelték.” – írja Hamvas a Scientia Sacrában. És vonatkozik ez minden műre, mely a teremtésből részesedik, festményre és eszmére, költeményre és szoborra, szöttekre és zenére egyaránt. Ha pedig egy mű már létrejött, teljesen mindegy, hányan ismerik. Megléte, a szent hagyományba való beágyazottsága által akkor is hat,

ha elvész, ha elégetik, így-úgy megsemmisítik. És: csak az az igazi mű, ami ettől a hagyománytól lélekül át. És fordítva: csak az a mű lélekülhet át a teremtéstől, mely a folyamatosan jelenvaló hagyományba ágyazódik bele.

Egyik összefoglaló, korszakokat megvilágító nagyszéjében, a Regényelméleti fragmentumban az apokalipszis természetét, a világra összezavarodását, a valóság, a realitás és a magát valóságnak hirdető modern „elaljasulás” szövevényes viszonyát vizsgálja.

„A hivatalos történet azt mondja, hogy a tizenhetedik század első fele a modern kor kezdete, mert ebben az időben alakult ki a világválság három nagy khimérijája, a modern állam, a modern tudomány és a modern kapitalizmus. Mindenesetre ebben az időben jelent meg a modern Nagyinkvizítor, akit az állam és a tudomány és a kapitalizmus közös erővel teremtett és tart fenn, és ebben az időben teremtették meg a modern realitás-fogalmat, és mivel Böhme szerint minden valóság alaptermészete a polaritás, ebben az időben alakult ki a realitás ellenfogalma is, Cervantesnél, Böhmenél és Shakespeare-nél és Monteverdinél, és később Velázqueznél és Pascalnál. A feszültség a valóság fogalma körül támadt. Az egyik oldalon a realitás az állam, a kapitalizmus és a tudomány realitása, a másikon a szélmalom-valóság. Ez az a pont, ahol Európa története kettéválk, és egyik sem akar tudni többé a másiktól. Az egyik történet, a *soi disant* reális történet a közösség, a nép, az állam, a gazdaság, a tudomány története halad, ha nem is éppen a legjobb lelkiismerettel, halad a legsötétebb úton a harmincéves háborún és Cromwellen és Mazarinen, XIV. Lajoson, Nagy Frigyesen, a francia forradalmon, Napóleonnal át a világháborúkig és a koncentrációs táborokig és a gulágokig és az atombombáig. Ez a paradés történet a soha el nem képzelt kínok és bestialitás története. A másik Don Quijotével kezdődik, mert Don Quijote abba a realitásba nem egyezett bele, és kortársaival, Hamlettel, Böhmevel és Monteverdivel külön történetet alapított.” – írja a Regényelméleti fragmentumban, s az idézetből kiolvasható, hogy itt sokkal többről van szó, mint műfajelméleti tünődésről. Mert a regény ebben az összefüggésben magán messze túlmutat. A Cervantessel kezdődő modern regény – mint minden jelentős mű az említett kor óta – a megcsúfolt és kibillent történet, a meghamisított valóság- és realitás-fogalom elleni kétségbeesett lázadás és tiltakozás. Az emberi méltóság meggyalázása, a módszeres bestialitás elleni fellépés, valamiképp „külön történet”, külön idő, külön valóság és a ködfátylakkal és sanda ideológiákkal elfüggönyözött látszat-realitás helyett egy valódi realitás teremtése. És hiába hiszi ma már gyanútlanul és különösebb aggályok nélkül mindenki, hogy a valóság nem más, mint a totális állam, a rendőrség, a bank, a népirtás, a maffia, a névtelen levél, a fegyverkezési hajsz, a börtön és a koncentrációs tábor, a gazdasági növekedés és a pusztuló természet – mert a valóság, az igazi realitás nem ez, hanem (Hamvas Béla esszéjének végkicsengéseképp) az igazi és megszentelt, a teremtés pecsétjével hitelesített valóság épp a „szélmalom-realitás”, Don Quijote, Hamlet, Jakob Böhme, Goethe, Hölderlin, Dosztojevszkij és a többiek látomása.

A teremtés összetört, szétmarcangolt, elrejtett és meghamisított, napról napra módszeresen meggyalázott műve napjainkban a legmélyebb válsághoz érkezett. Elég belehallgatni a napi hírekbe, beleolvasni egy újságba, hogy az ember megértse, hová vezet a realitás azonosítása a pusztítással, a föld és a szellem kirablásával. Át kell éljük folyamatosan a nyomor, a hatalomra törő maffiák, az „etnikai tisztogatások”, a párt-harcok, a világjelenséggé váló kábítószerezés, a bér-, a csoport- és öngyilkosságok, a hiszterizált és a legrafináltabb fegyverekkel és legkőrmönfontabb ideológiákkal is csak

kétségbeesetten fenntartható világegyensúly kétes „realitását”, azt a kollektív és hagyományos örületet, mely ma már az emberiséget, és az emberiségnek otthont adó glóbuszt is a végső pusztulással fenyegeti. Az ember pedig nem tehet mást, mint percről percre és minden részletében igyekszik átlátni és megérteni az apokaliptikus folyamatot. S miközben a maga lehetőségei közt megteszi, amit tehet, közben megkeresi és kijelöli a maga helyét a realitás összekuszált koordináta-rendszerén, eldönti, hogy ő maga az elaljasulás, a bestialitás vagy a szélmalom realitásában él-e. Magamagát ugyan az apokaliptikus folyamatából, a megcsúfolt realitásból ki nem vonhatja, előle el nem menekülhet, de ha megérti a kettéhasadt történet lényegét, már az is valami...

Hamvas Béla esszéi, melyeket (az általa szerkesztett antológiákkal és rejtjelmes, kőtömbszerű regényeivel egyetemben) előbb az Életünk Kiadó, most pedig a megkezdett sorozatot folytatva a Medio Kiadó ad közre – végre szövegösszefüggésükben olvashatók. A korábbi kiadások (33 esszé, Szellem és egzisztencia, Silentium, A bor filozófiája) csak szeszélyes válogatások, afféle merítőpróbák voltak, a hetedik kötetéhez érkezett sorozatban viszont minden mű végre a helyére kerül. Arról nincs tudomásom, a szerző hány műve vár még kiadásra, illetve az elveszettnek tudottak közül mi az, ami valóban megsemmisült, s mi az, ami előkerült az idők során.

Hamvas Béla műve – ha alapos és kényszerű késedelemmel is – végre a helyére kerülhet szellemi közgondolkodásunkban. A legenda, a titokzatos Hamvas-jelenség találkozhat az írott szóval, a művek sorával, melyekről így ír summázó soraiban Kemény Katalin: „Jól szólnak azok, akik Hamvas Béla életművében a hidat ismerik fel. A híd azonban nemcsak összeköt, jelzi is az egymástól különböző, egymást kereső, kiegészítő egységeket. Az egységeket, azaz a formákat. A realizáció formája, lévén az az Egyetlen, a mindenkiben közös élő szabad megnyilatkozása, minden helyen és pillanatban más. Az éber lét, akár egy személyre, akár egy közösségre vonatkozik, nem mondhat mást, mint légy te magad. Megformálódás, megvalósulás és szabadság elválaszthatatlan: a vertikális irányt követve horizontális határainkat magunk szabjuk meg.”

